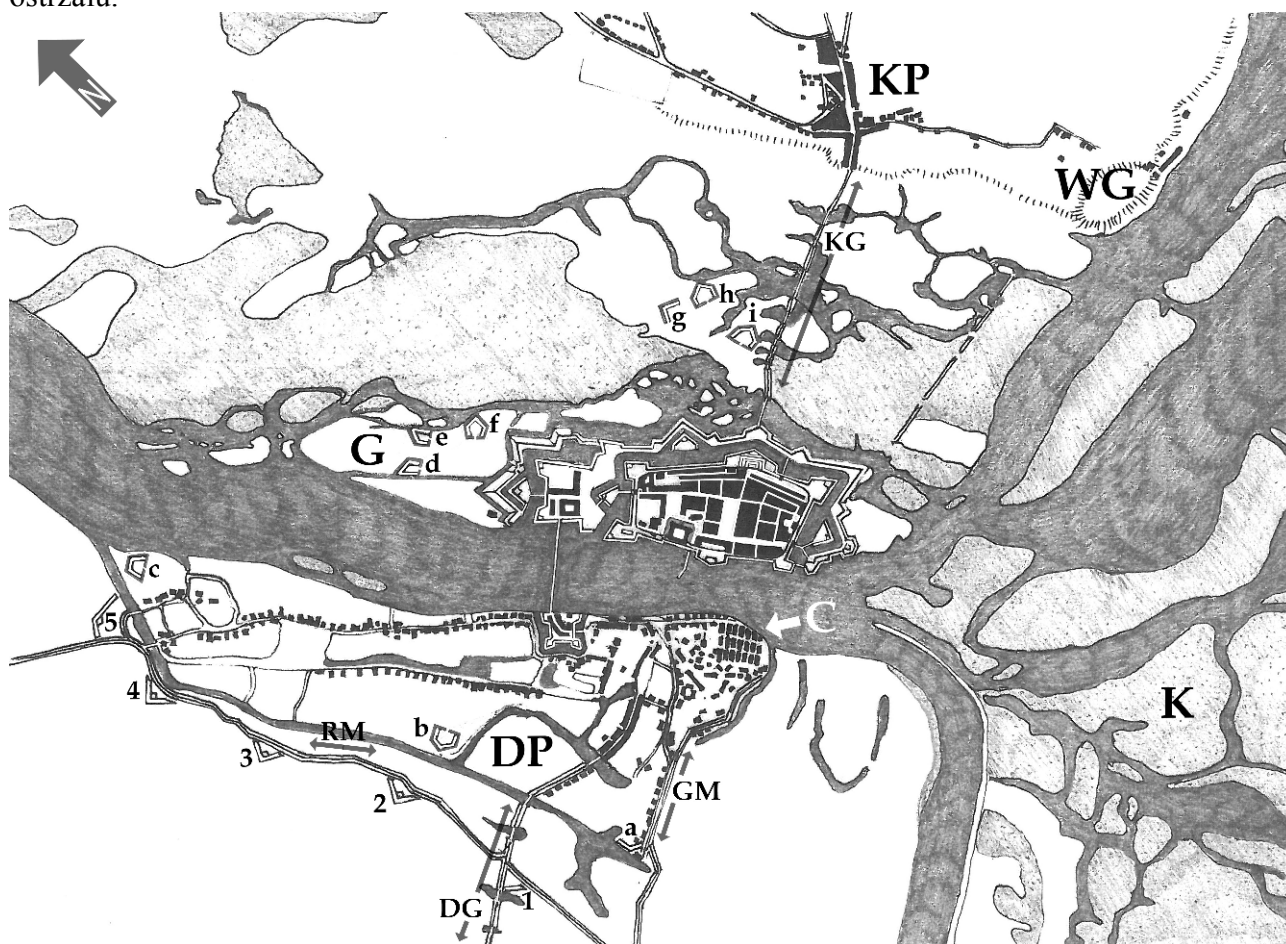

Rozbudowa twierdzy Kostrzyn w XIX w. streszczenie wykładu z 30 maja 2012 r.

Swe pierwotne przeznaczenie - schronu i sejfu - twierdza kostrzyńska spełniała doskonale. To w niej w czasie zawieruchy wojny 30-letniej chronił się kilkakrotnie elektor z rodziną, w niej umieścił też na kilka krytycznych lat swego następcę. Wielu moźnych ubiegało się o pozwolenie na przeniesienie się do niedostępnego Kostrzyna, lecz otrzymywali je tylko wybrańcy - w murach twierdzy było niewiele miejsca. Miasto szczelnie je wypełniło, na skraju wysoczyzny schodzącej tutaj łagodnie ku dolinie (na współczesnym Nowym Mieście) stało już kilkadziesiąt budynków przeważnie agrarnego Krótkiego Przedmieścia, a na zachodnim brzegu Odry, obok przeniesionej tam Chyży rozrosło się ludne Długie Przedmieście. Choć wojna zniszczyła wszystko co wysunęło się poza wały, mieszkańcy wrócili na dawne siedliska, a warownia nadal nie była w stanie ich ubezpieczyć, ba, należałoby je zburzyć, by nie dały schronienia napastnikowi i nie przesłaniały pola ostrzału.

Twierdza Kostrzyn w okresie wojny 7-letniej. Za podkład do szkicu posłużył plan twierdzy i jej otoczenia wykonany w 1757 roku przez majora inżynierów Izaaka Jakuba von Petriego (SBB PK Kart., sygn. X 22190). Jasną szarością oznaczono obszary zalewane w okresie przyboru. Części projektowanych wówczas prac ostatecznie nie zrealizowano: nie połączono przeciwstrąży wokół dzieła rogowego z enklawą rdzenia, nie rozbudowano redanu XII u ujścia Warty. Zakładano również przekształcenie w okop wału przeciwpowodziowego nad Rowem Młyńskim (RM), który dodatkowo opatrzony zostałby redanami (1-5). W czasie wojny wzniesiono natomiast łącznie dziewięć prowizorycznych lunet i redanów (a-i; lokalizacje i formy orientacyjne za mapą SBB PK Kart., sygn. N 4580 i planem SBB PK Kart., sygn. X 22193 10). C - Chyża, DG - Długa Grobla (początek), G - Gorzyn, GM - Grobla Młyńska (Grobla Młynów Korony), K - Krampa, KG - Krótka Grobla, KP - Krótkie Przedmieście, WG - Winna Góra. Opr. M. Wichrowski.

Wraz z terytorialnym, wojskowym i politycznym awansem Prus zmianie uległy również wymagania stawiane krajowym twierdzom - miały one być teraz przede wszystkim ogniwami systemu skomunikowanych ze sobą bezpiecznych składów dóbr potrzebnych wojsku,

położonymi przy jedynych ówczesnie wydajnych szlakach transportowych - rzekach. W znakomicie poza tym położonym Kostrzynie istniały wprawdzie magazyny, jednak nie dość obszerne, by zaspokoić rosnące potrzeby, co gorsza w zatłoczonej twierdzy nie były one bezpieczne. Wniosek ten potwierdziły wydarzenia 1758 r. - obwarowania wprawdzie nie doznały wówczas szkody, ale cała zabudowa w ich obrębie spłonęła. Wzniesiony przez rosyjskie bomby pożar zacząć się miał akurat w składzie siana... Gdy po I rozbiórce Polski Prusy skomunikowały Kanałem Bydgoskim dorzecza Odry i Wisły, Kostrzyn jeszcze zyskał na znaczeniu jako skład, jednak nowe magazyny lokowano na brzegach rzek, poza umocnieniami i poza zasięgiem ich skutecznego oddziaływania, więc twierdza nie mogła ich kontrolować. Jeszcze w początkach XVIII w. stagnować zaczął również proces jej modernizacji, doraźnie wzmocniono ją jeszcze w czasie wojny 7-letniej, potem zmiany praktycznie ustały.

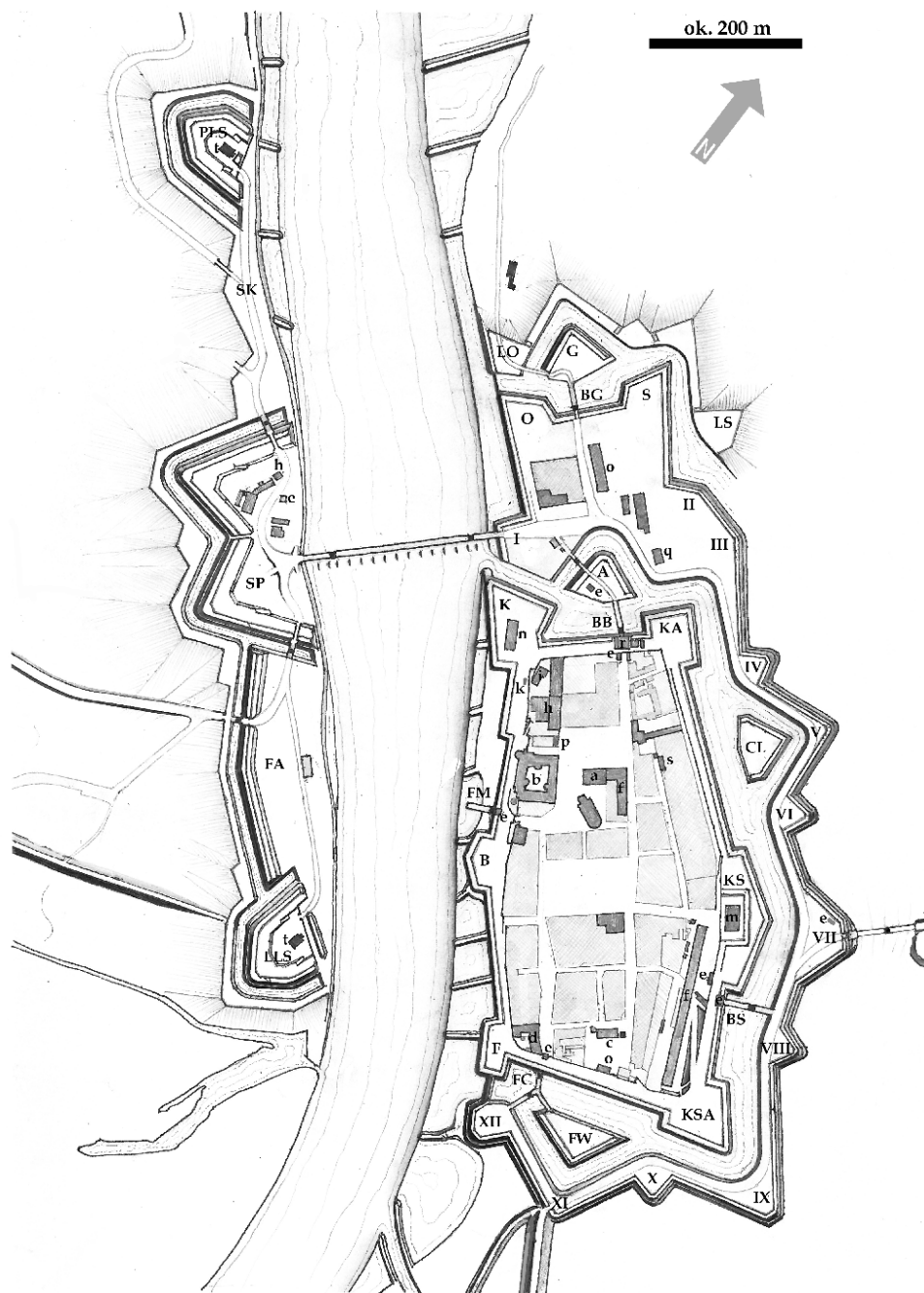

Roboty fortyfikacyjne w okresie blokady twierdzy w latach 1813-14. Pierwsze zabiegi Francuzów na rzecz mobilizacji twierdzy zmierzały do lepszego zabezpieczenia dzieł fortecznych przed nagłym szturmem (przez osadzenie palisad i założenie innych przeszkód) oraz do zapewnienia garnizonowi i najważniejszym zapasom schronienia w bomboodpornych (tj. z racji konstrukcji stropu odpornych na trafienie bombą wystrzeloną z moździerza) pomieszczeniach. Choć w twierdzy było wiele kazamat, do tego celu wystarczyć ich nie mogło, stąd wzniesiono wiele nowych, doraźnych konstrukcji tego rodzaju. O ściany Wielkiego Nadszańca na bastionie Książę oparto prowizoryczne schrony w formie osypanych ziemia zadaszeń (wzmiankuje się również podobne zabiegi przy Małym Nadszańcu na Królu). Na Placu Turniejowym wzniesiono drewniano-ziemny schron dla komendanta i oficerów (B). Dzieło Rogowe było dość zaniedbane, więc dodatkowo urządzono się do obrony w jego wnętrzu, na wypadek sforsowania przez napastnika jego fos i wałów - jeden z bloków zabudowy zajmującego je Nowego Miasta wyburzono, drugi odpowiednio wzmocniono. W czasie rozejmu latem 1813 r. nowe szanice wzniesiono na jego przedpolu (Gorzyn), korzystając ze wciąż czytelnych pozostałości umocnień z okresu wojny 7-letniej. Blokownicy zmierzali do zapewnienia sobie kontroli nad możliwie dużym obszarem i próbowali zabezpieczyć załogę „furtki” dla wycieczek, stąd reaktywowali najpierw względnie od nowa zbudowali szanice broniące wejścia na obszar planowo zniszczonego Długiego Przedmieścia (w przybliżeniu współczesnej *Oderinsel* - Wyspy Odrzańskiej). Zadbali również o lepsze bezpośrednie ubezpieczenie mostu: założyli szaniec w lokalizacji późniejszej prawej Lunety Skrzydłowej i wzmocnili nowym okopem stare i zaniedbane (spłycone fosy, rozmyte profile) przedmoście, wszystkie te dzieła opatrząc palisadami, otaczając i wiążąc je ze sobą zasiekami. Korpus blokujący twierdzę podjął przygotowania do regularnego natarcia na nią, budując okopy na Krótkim Przedmieściu - ostatecznie niewykorzystane i zarzucone. W toku rocznej blokady doszło do trzech większych potyczek: 5.IV.1813 rosyjskie oddziały próbowały wywieść zapasy, które jeszcze znajdowały się w magazynach pod Bleyen, załoga interweniowała i odrzuciła przeciwnika; 19-21.VIII.1813 załoga odepchnęła pruskie forpoczty na „Głowie Odrzańskiej”, prawdopodobnie dla niezakłóconego zebrania z Łęgów trzciny i siana; 22.VIII.1813 miała miejsce duża wycieczka załogi na Krótkie Przedmieście wsparta przez artylerię twierdzy, doprowadziła ona do zniszczenia tej dzielnicy. **B** - blokhaus, **S** - szaniec, **Z** - zasieki ze ściętych drzew i krzewów. Opr. na podstawie szkiców załączonych do relacji o blokadzie twierdzy pióra por. Lehwalda (SBB PK Hand., DdGG Nr. 69a), M. Wichrowski.

Regulacje i melioracje w dolinach rzek powoli, lecz konsekwentnie - od XVII po XIX stulecie - rabowały ją z kolejnych naturalnych osłon, czyli osuszanych błot. Był to jednak proces stopniowy, a Kostrzyn wciąż byłby wartościową zaporą, wzbraniającą przeciwnikowi przekroczenia dolnej Warty i Odry na odcinku od Górzycy po Szumiłowo - gdyby nie miasto... W 1806 r. twierdza haniebnie kapitulowała przed wojskiem Napoleona, ponieważ nie zdecydowano się zawczasu zburzyć zabudowań Długiego Przedmieścia (francuscy strzelcy zasypywali wały gradem karabinowych pocisków ukryci w stojących nad rzeką domach) i obawiano się zniszczenia samego miasta. Francuscy eksperci oceniając warownię wytykali jej wszystkie wspomniane wyżej wady, dodając że jedynym sposobem poprawy jej położenia byłoby powiększenie jej obszaru przez rozbudowanie obok niej, najlepiej wokół Długiego Przedmieścia, warownego obozu.

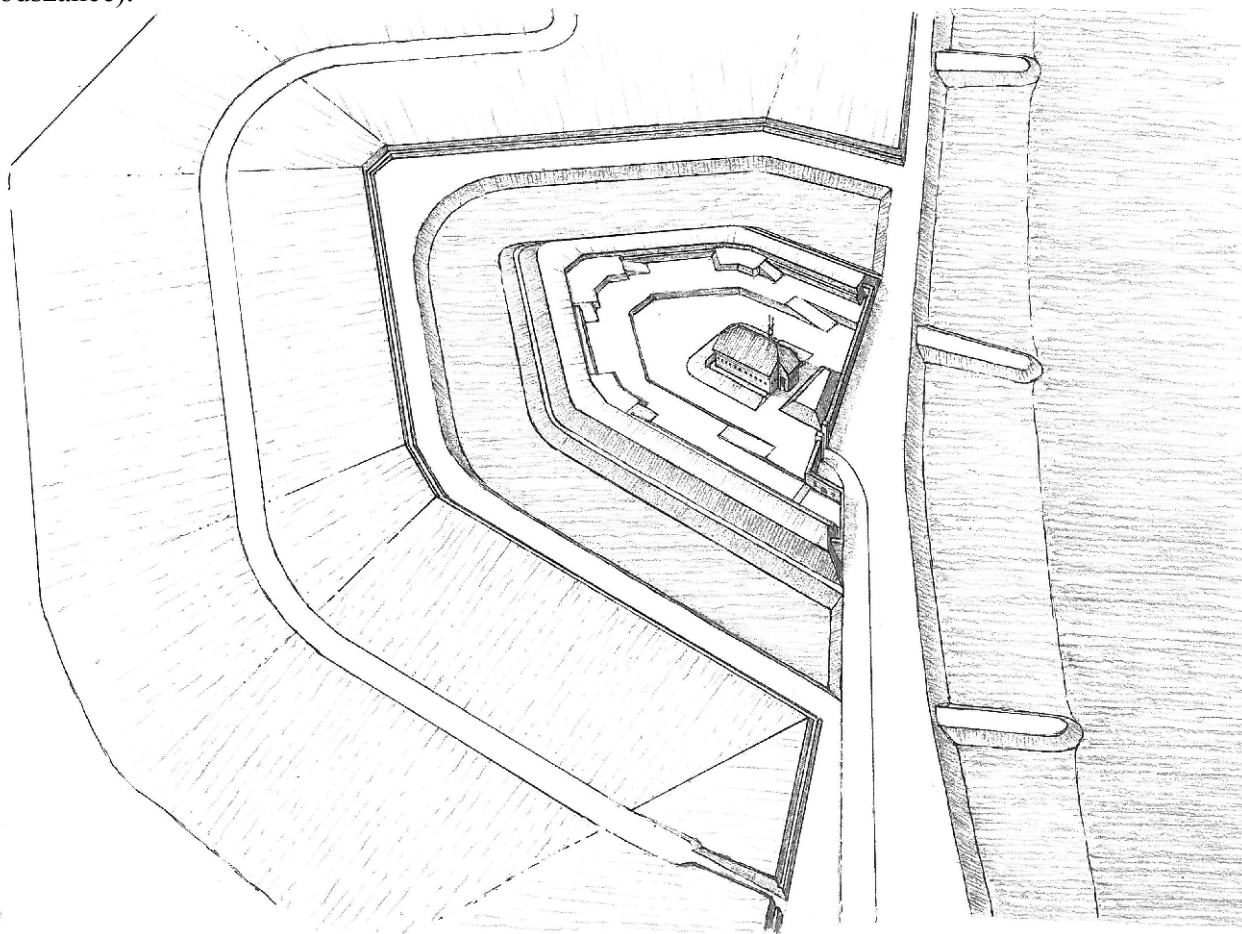
Twierdza Kostrzyn wiosną 1831 r. - po ukończeniu budowy nowego zespołu umocnień na lewym brzegu Odry. Szkic na podstawie "Planu granicznego twierdzy Kostrzyn" (GStA PK, I. HA, sygn. A-70256). Rys. M. Wichrowski.

Umocnienia: A - rawelin Albrecht, B - bastion Brandenburgia, BB - Brama Berlińska, BS - Brama Sarbinowska, BG - Brama Gorzyńska, CL - rawelin Krystian Ludwik, F - bastion Filip, FA - flesza (okop), FC - Furta Chyżańska, FM - Furta Młyńska, FW - rawelin Fryderyk Wilhelm, G - Rawelin Gorzyński, K - bastion Król, KA - bastion Królowa, KS - bastion Książę, KSA - bastion Księżniczka, LLS - lewa luneta skrzydłowa, LO - Luneta Odrzańska, LS - Luneta Strzelecka, PLS - prawa luneta skrzydłowa, O - Bastion Odrzański, S - Bastion Strzelecki, SK - Stok Komunikacji, SP - szaniec przyczółka mostowego, I-XII - redany. **Obiekty zaplecza:** a - komendantura, b - koszary zamkowe, c - koszary artylerii, d - lazaret, e - wartownie, f - magazyny prowiantu, g - szopy na furaz, h - arsenały, i - służbowe mieszkania porucznika i pisarza arsenalewego, k - laboratorium, l - remiza, m - Duży Nadszaniec, n - Mały Nadszaniec, o - magazyn Fortyfikacji, p - skład sikawek strażackich, q - pralnia, r - mieszkanie inżyniera twierdzy, s - mieszkania służbowe personelu Fortyfikacji, t - obronne magazyny prochu. Pozostałe obiekty wyróżnione ciemną szarością to publiczne budynki cywilne.

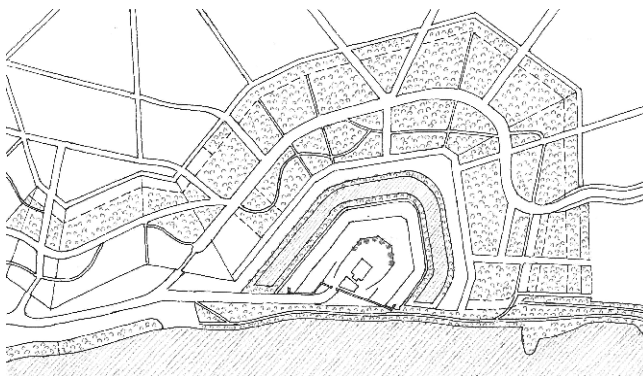

Doświadczenia wojen napoleońskich kazały inaczej postrzegać zasadnicze zadanie twierdzy, zwłaszcza położonych nad rzekami dość dużymi, by tworzyły istotne zapory na trasie marszu przeciwnika. Nie chodziło już tylko o zamknięcie przejścia, lecz przede wszystkim o umożliwienie własnym wojskom skorzystania zeń również w obliczu nieprzyjaciela. Kostrzyn już przez swą

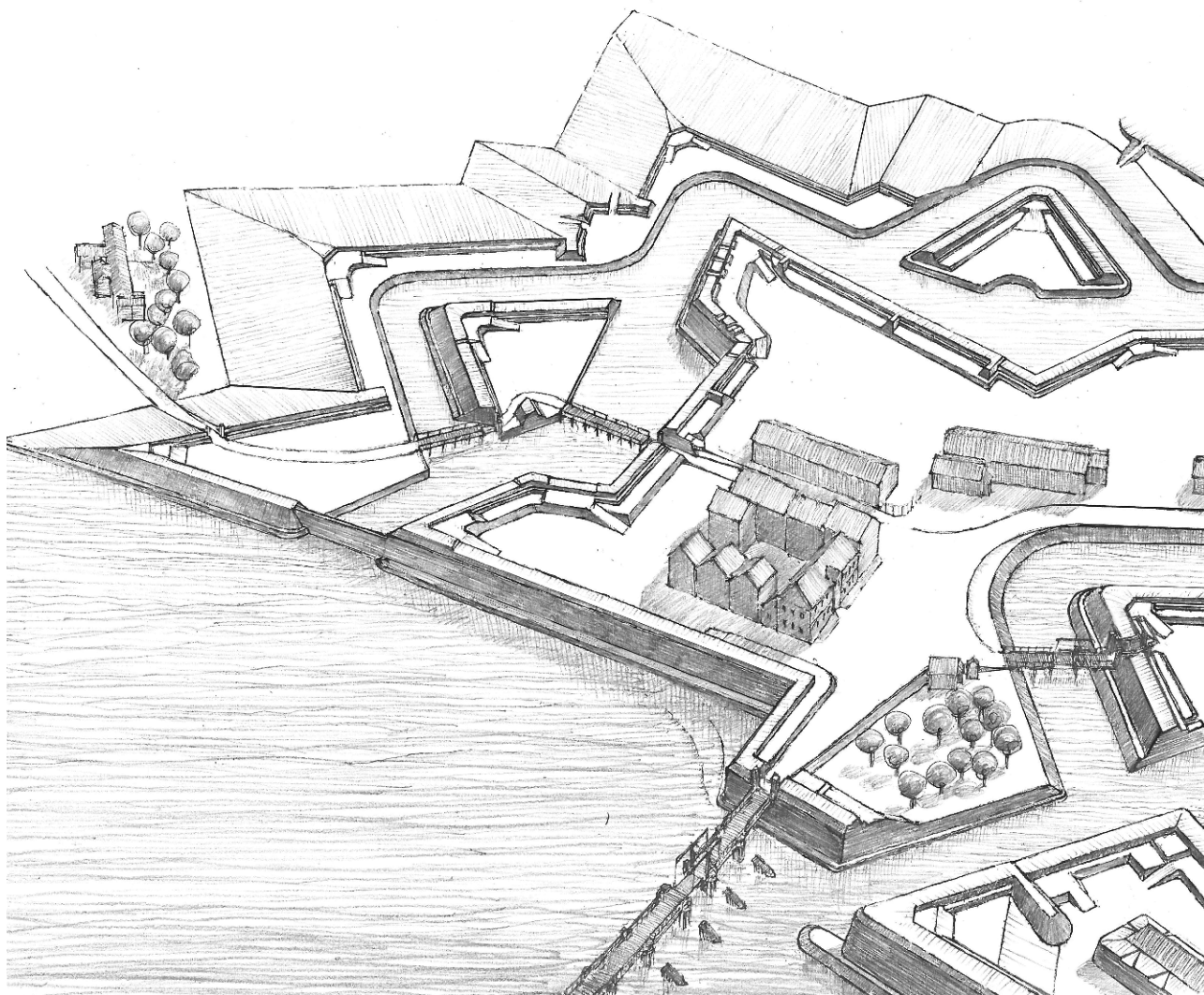
ciasnotę i ograniczoną przepustowość słabo nadawałby się do tej roli - ze schronienia stawał się pułapką. Dzieła od czasu wojny 30-letniej kontrolujące most przez Odrę (rogowe i szaniec przedmostowy) były słabe, a wyjście na Krótkie Przedmieście pozostawało nie zabezpieczone. W 1813 r. Francuzi doraźnie trochę poprawili sytuację niszcząc Długie Przedmieście i wysuwając na kluczowe odcinki przedpola prowizoryczne blokhauzy i szańce. Mimo to niewiele silniejszy od załogi korpus skutecznie zablokował twierdzę i po kilku miesiącach zupełnie ją wygłodził. Tym razem pruscy wojskowi trzymali rękę na pulsie. Nie dopuścili do powrotu cywilnej zabudowy na Wyspę Odrzańską, a następnie, po późne lata 20-te XIX w., zbudowali na lewym brzegu Odry zupełnie nowy wielki szaniec przedmostowy oraz dwie chroniące most (przeniesiony w 1829 r. kilkadziesiąt metrów w górę Odry) przed ostrzałem z brzegu rzeki "lunety skrzydłowe" - prawą i lewą. Komunikację między lewą a szanccem przedmostowym osłaniał wielki okop maskujący eksponowane mury twierdzy od strony rzeki, umieszczono w nim również bramę. Wszystkie wymienione dzieła opatrzone zostały mokrymi fosami, obie lunety poza tym pokojowymi składami prochu, w czasie wojny opróżnianymi i przekształcanymi w kontrolujące ich wnętrza blokhauzy (śródszańce).

Prawa luneta skrzydłowa po zbudowaniu w jej wnętrzu pokojowego magazynu prochu (1827). W okresie uzbrajania twierdzy magazyn został opróżniony i przekształcony w blokhauz - śródszańce dzieła. Drewniane zadaszenie zostało usunięte i zastąpione ziemnym stropem - odpowiedni zasób ziemi przygotowano za blokhauzem. Po prawej plan nasadzeń wierzby krzewiastej; wewnątrz szanca nasadzono również drzewa owocowe (wg. Planu Plantacji Twierdzy Kostrzyn 1822-27; GStA PK, XI. HA, sygn. C 70492). Rys. M. Wichrowski.

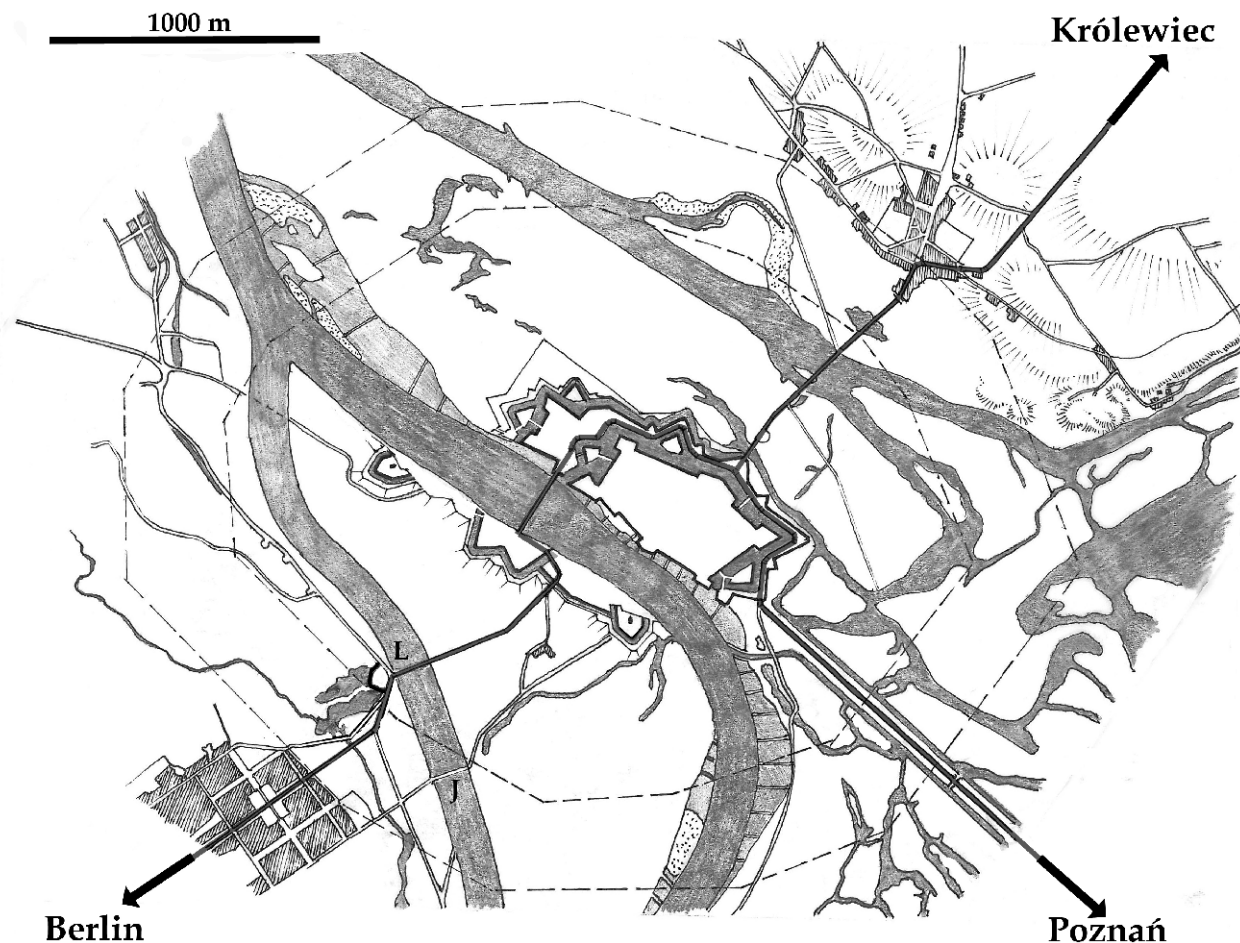
Teren między szanćcem a prawą lunetą osłonięto jedynie ziemnym stokiem - takie rozwiązanie pozwalało wyprowadzić na przedpole umocnień już uszykowane zgrupowanie wojska. Była to przecież namiastka - twierdzy nadal brakowało wyjścia na prawy brzeg nowego (współczesnego) koryta Warty, a na przedpolu nowych umocnień na lewym brzegu Odry przekopano Kanał Powodziowy, za który wyjście ubezpieczał tylko usypany tam w 1835 r. mały i lichy szaniec.

Dzielo rogowe po ukończeniu jego regulacji i rozbudowy, ok. połowy lat 30-tych. Formy cywilnych i wojskowych budynków w braku danych hipotetyczne. W czasie blokady twierdzy Francuzi zniszczyli jeden z kwartałów zabudowy wchodzących w skład wypełniającej dzielo rogowie "minidzielniczy" - Nowego Miasta. Wojsko nabyło pozostały po nim teren i umieściło na nim wozownię artylerii. Obok niej wyrosły szopy i stajnie należące do poczty (jej budynek umieszczono w ocalałym kwartale zabudowy, bezpośrednio przy drodze na most). Teren redanu I zajmował ogród komendanta, a na przedpolu Lunety Odrzańskiej znajdował się miejski skład drewna - oba obiekty zasygnalizowano schematycznymi zadrzewieniami. Rys. M. Wichrowski.

Poza tym cała inwestycja chybiałaby celu o ile nie zostałyby wzmocnione dzielo rogowie - opanowawszy je napastnik mógłby razić dzieła na brzegu Odry od zaplecza. Rozbudowano je zatem i utrwalono, po za tym krok po kroku regulując otaczającą starsze obwarowania ziemną enwelopę - to już w związku z poprowadzeniem wokół twierdzy szosy nawiązującej do nowo powstałych połączeń z Berlinem, Królewcem i Poznaniem. Wszystkie te przedsięwzięcia ciągnęły się latami, były wyraźnie niedofinansowane. Później prowadzono również drobniejsze prace naprawcze, regulacyjne i konserwacyjne, jednak poza tym rozwój przestrzenny warowni na kilkadziesiąt lat ustał. Począwszy do 1828 r. Prusacy intensywnie fortyfikowali Poznań - dodatkowe inwestowanie w relatywnie małą twierdzę położoną przy tej samej linii operacyjnej Warszawa - Berlin byłoby rozpraszaniem środków.

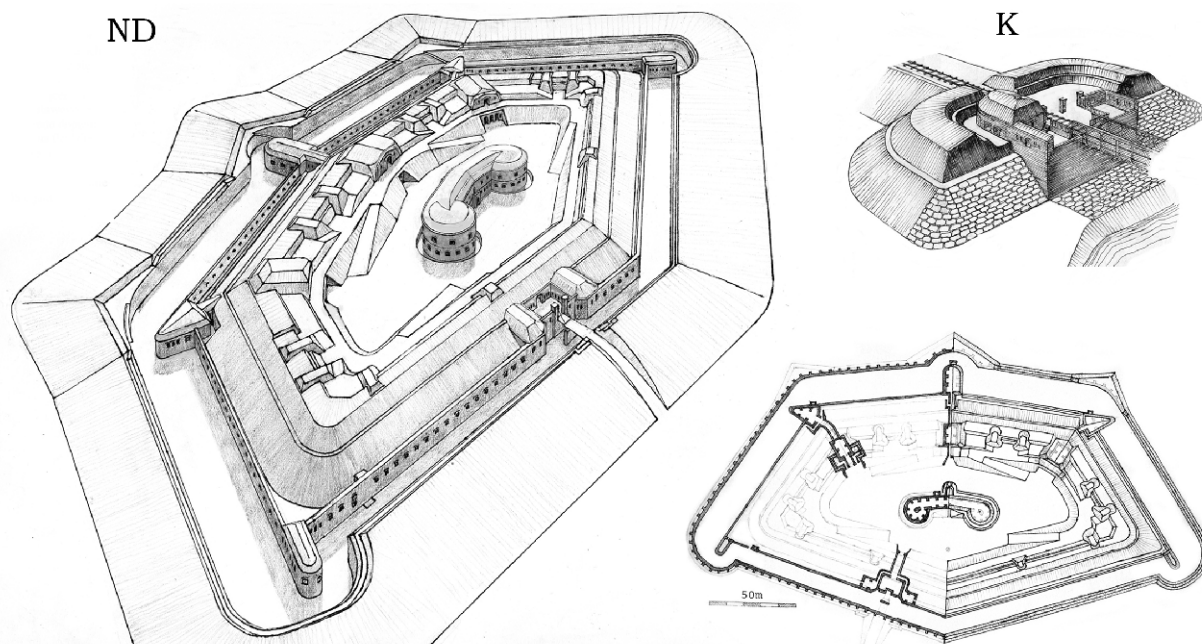
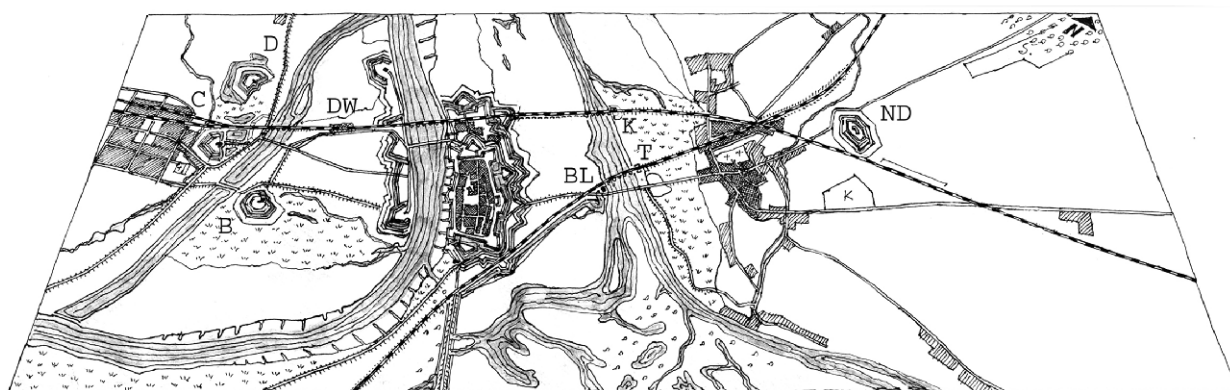
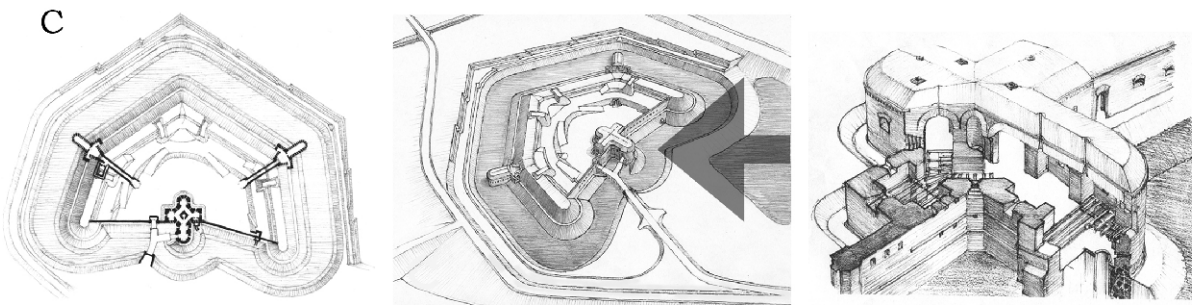
Sytuacja uległa zmianie, gdy w 1845 r. zdecydowano, że projektowana strategiczna linia kolejowa komunikująca Berlin z Królewcem - wyjątkowo finansowana i zarządzana nie przez prywatnych inwestorów lecz przez państwo - poprowadzona zostanie właśnie przez Kostrzyn.

Twierdza Kostrzyn w połowie lat 40-tych XIX w. wg "Planu otoczenia twierdzy Kostrzyn" (SBB PK Kart. sygn. X 22193 25). Widoczne granice wytyczonych jeszcze w 1814 r. rejonów służebności szerokości 800 i 500 (razem 1300) kroków. Podkreślone szosy. J - jaz na Kanale Powodziowym; L - lunetka założona przed mostem na kanale w 1835 r. Rys. M. Wichrowski.

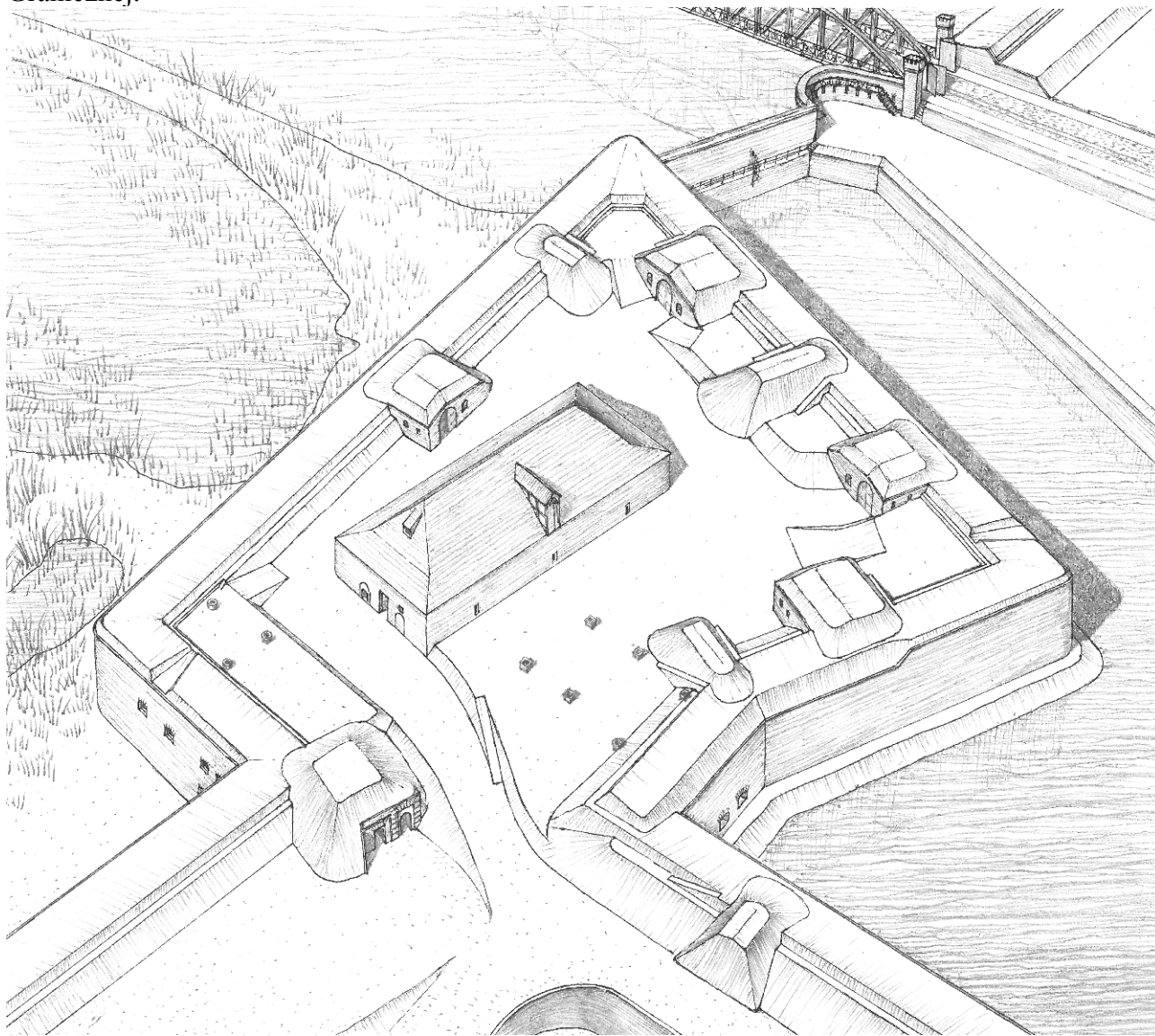
Dotarła ona do miasta ostatecznie w 1857 r. - na początek wymuszając przebudowę i wzmocnienie dzieła rogowego, które przecięła. W twierdzy nie było miejsca na dworzec, trzeba go było zatem umieścić na przedpolu istniejących umocnień - wybrano Wyspę Odrzańską. By go ubezpieczyć, a zarazem zapewnić sobie lepsze wyjście za Kanał Powodziowy, na początku lat 60-tych wzniesiono wokół niego łańcuch trzech prostych otoczonych fosami i zbiornikami wody lunet (A, B, C) z murowanymi śródszańcami i magazynami prochu (luneta C miała również broniące fosy kaponiery), a mosty na kanale zabezpieczono obszernym szańcem (placem broni F), opatrzonym blokhauzem. Przyczółek mostu kolejowego na prawym brzegu Warty zabezpieczono malutką "kaponierą strażniczą", również opatrzoną blokhauzem. Pierwotny i znacznie ambitniejszy projekt wypadło modyfikować w toku realizacji, bo sztuką fortyfikacyjną wstrząsnął przełom techniczny. Nowe armaty o bruzdowanych przewodach luf zdolne były wystrzeliwać wydłużone, a więc w relacji do ich kalibru znacznie cięższe pociski, nadając im stabilizujący lot obrót wokół osi - efektem był skokowy wzrost siły i precyzji ognia. Dotychczasową praktyką było pogłębianie pasów fortyfikacji przez grupowanie ich urządzeń jedno za drugim. Zysk polegał na przymuszeniu napastnika do wielokrotnego powtarzania czaso- i pracochłonnej procedury regularnego natarcia: kopania rowów komunikacyjnych, budowy i uzbrajania kolejnych baterii itd. - aż po wystrzelenie wylomu w danym obiekcie i jego szturm. Nowe działa zdolne były tymczasem zawczasu zniszczyć wiele z obiektów uznawanych dotąd - właśnie z racji ich położenia w głębi pasa umocnień - za niedosiężne. Inwestowanie w tego rodzaju "rezerwy taktyczne" mijało się z celem. Tak więc śródszańce kostrzyńskich dzieł zredukowano do minimalnych rozmiarów, rezygnując zarazem z budowy dzieła, które zastąpiłoby po części rozebrany dla zrobienia miejsca kolei szaniec przedmostowy. Od początku rozważano umocnienie Krótkiego Przedmieścia, tylko tutaj można

było stworzyć pozycję odpowiadającą wszystkim wymaganiom - obszerną trampolinę, z której odbić mogłaby się cała armia. Wymagałoby to jednak budowy bardzo rozległych i drogich umocnień. Ostatecznie ograniczono się do jednego tylko fortu Nowe Dzieło, który miał zabezpieczyć przyszłą pozycję. Złożyłyby się na nią dzieła prowizoryczne, wzniesione już w okresie wojny. Kostrzyn leżał wszak w głębi terytorium, zanim pojawiłby się pod nim nieprzyjaciel, byłoby dość czasu na jej doraźne uzupełnienie. Sam fort był jedyną w swoim rodzaju mieszanką rozwiązań technicznych odchodzących w przeszłość i nowatorskich.

Twierdza ok. połowy lat 70-tych XIX w., gdy zbliżały się do końca jej rozbudowa i modernizacja zapoczątkowane w 1857 r. Na silnie poza tym zgeneralizowanym planiku oznaczono powstałe w jej toku nowe dzieła zewnętrzne. **Legenda:** B,C,D - lunety B,C i D; F- plac broni F; DW - pierwszy dworzec (w tym okresie budowano już dworzec na Nowym Mieście, przy skrzyżowaniu linii kolejowych); K - "kaponiera strażnicza" na przyczółku mostu Kolei Wschodniej; BL, T - blokhauz i tambur przy nowym moście kolejowym; ND - fort Nowe Dzieło. Przedstawiony tutaj obraz wymaga jeszcze korekt w oparciu o dostępne obecnie rysunki projektowe i inwentaryzacyjne dzieł oraz plany przeglądowe twierdzy. Opr. M. Wichrowski.

W latach 60-tych zapoczątkowano również powolną lecz permanentną modernizację rdzenia twierdzy, która nadała mu znane ze starych kart pocztowych oblicze. Przede wszystkim przystosowywano dzieła do ustawienia na nich nowoczesnych dział. W latach 70-tych południowo wschodnie przedpole rdzenia przecięła linia kolejowa, wkrótce potem przebudowano na obszerniejsze bramy, poprawiając komunikację ze Starym miastem, na koniec drewniane mosty na Odrze i Warcie zastąpiono nowymi żelaznymi, opartymi na murowanych filarach. Wszystkie te zmiany nie poprawiały obronności rdzenia, a reakcja na nie (np. po części do dziś zachowane zabezpieczenia nowego mostu kolejowego, włączenie nasypu torowiska do linii umocnień) równoważyła je tylko po części. Wkrótce przecież problem stracił na wadze, bo rdzeń z zasadniczej pozycji obronnej spadł tymczasem do rangi bezpośredniego zabezpieczenia przepraw w środku nowej, znacznie większej twierdzy. Decyzja o jego likwidacji zapaść miała jeszcze przed I wojną światową, jej konsekwencją była późniejsza rozbiórka umocnień w przebiegu współczesnej ulicy Granicznej.

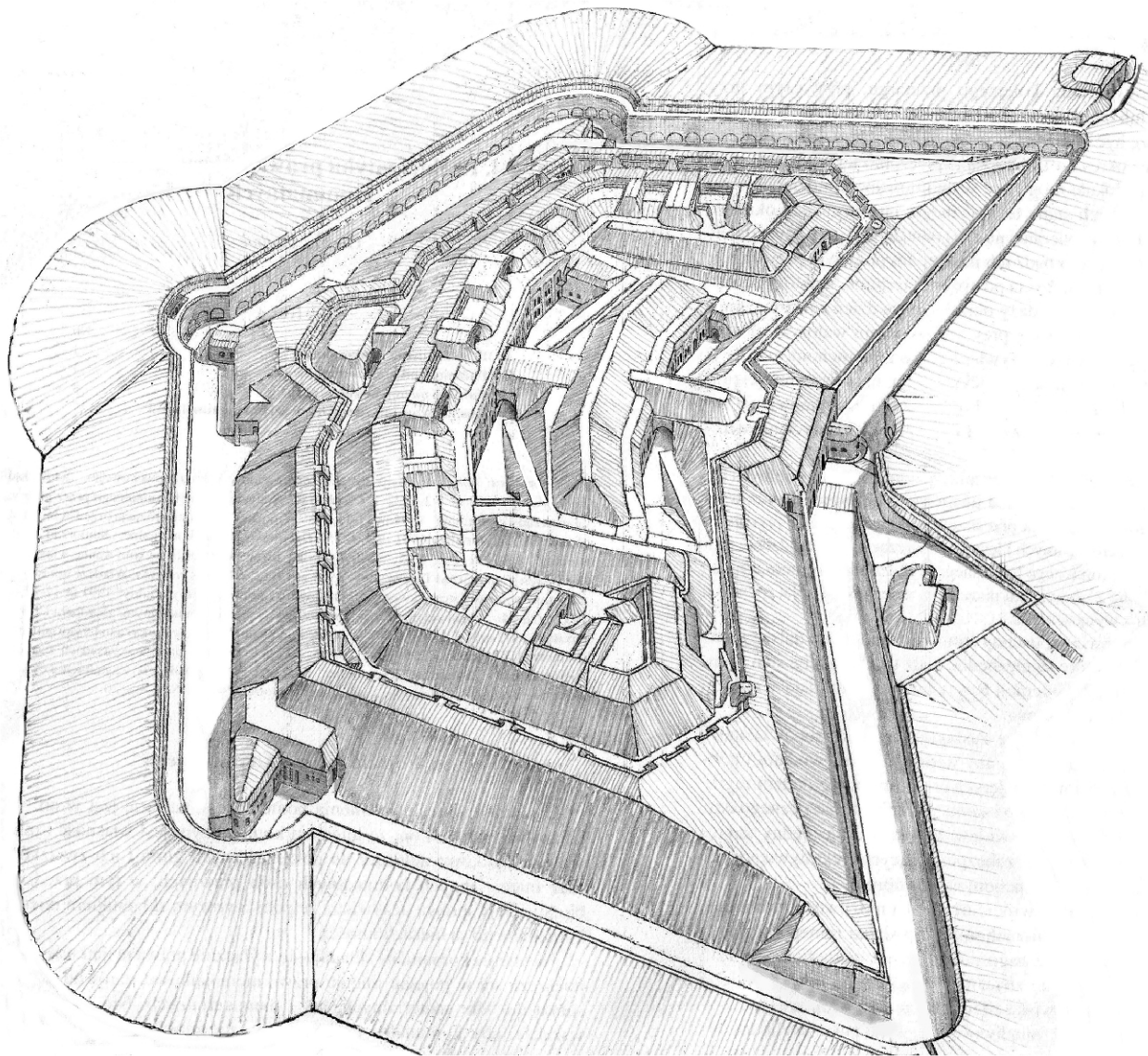

Przybliżony wygląd **bastionu Król** po jego modernizacji dział w latach 70-tych XIX w. Charakterystycznym elementem ówczesnego urządzenia tarasu bastionu były skazamatowane poprzecznice - czyli schrony dla dział i ich obsług, ewentualnie pełniących służbę na wałach straży - opatrzone nimi w tym czasie wiele starszych dzieł twierdzy. Rys. M. Wichrowski.

Jedną z recept na sprostanie nowym wymaganiom technicznym i zapewnienie wypełnienia przez umocnione miejsca zadań "placów manewrowych" dla nowoczesnych, bardzo licznych armii, miało być ograniczenie się do twierdz nielicznych, za to bardzo dużych. Po zjednoczeniu Niemiec Kostrzyn zaliczony został do grupy uprzywilejowanych założeń warownych, które miały

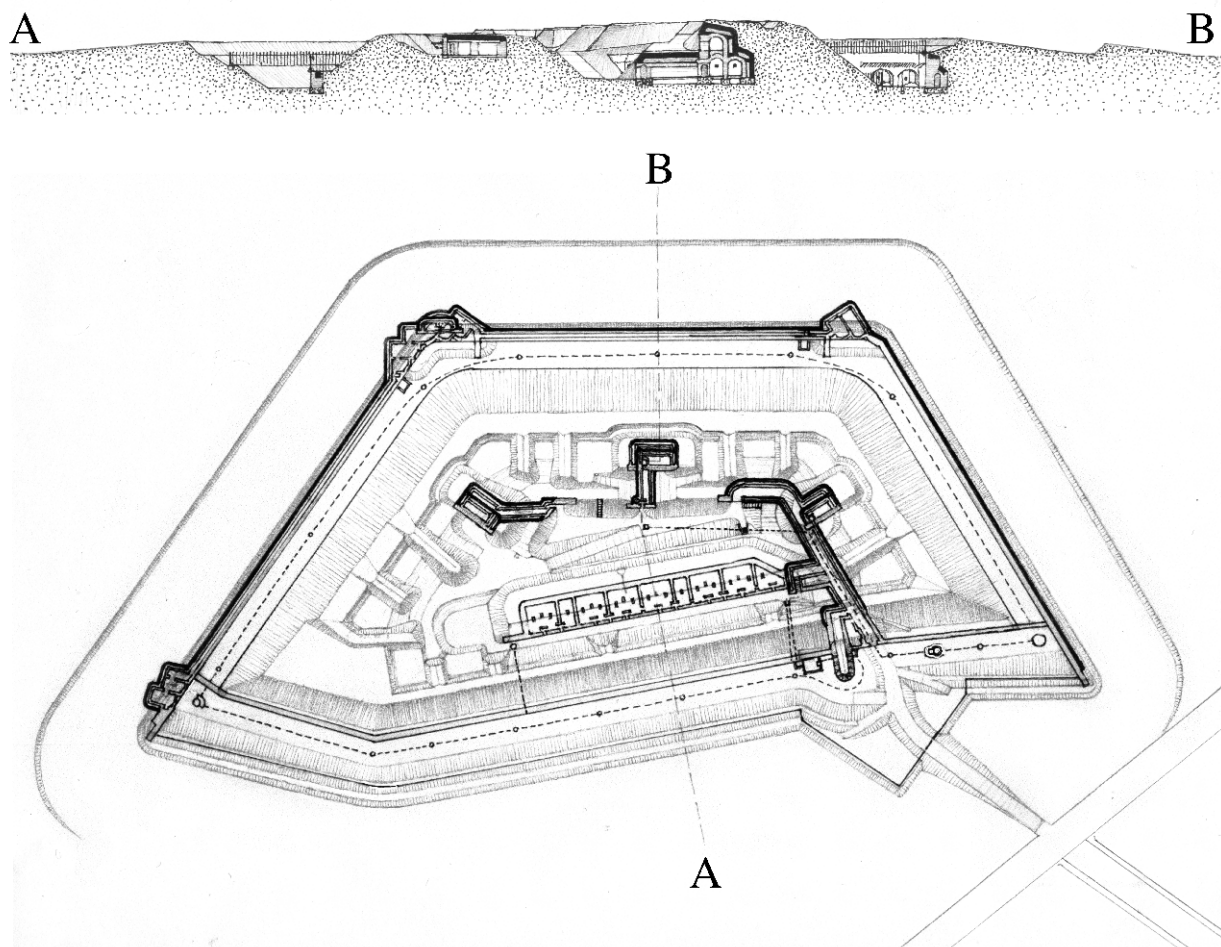
być powiększone do odpowiednich rozmiarów przez otoczenie ich łańcuchami fortów. W 1876 r. planowano, że w Kostrzynie powstanie ich łącznie 8. Miały one tworzyć szkielet pasa umocnień, który następnie zostałby uzupełniony w czasie wojny, ich lokalizacje odpowiadały potrzebie zabezpieczenia własnej armii wyjść na skraje otaczających pradolinę wysoczyzn. Ostatecznie zbudowano tylko 4 dzieła, a prace przy pierwszych dwóch (Sarbinowo i Gorgast) rozpoczęły się dopiero w 1883 r.

Fort Sarbinowo. Dla przejrzystości pominięto metalowe detale (bramy, płoty z kraty fortecznej itp.). rys. M. Wichrowski.

Gdy roboty były w toku nastąpił kolejny przełom techniczny, który postawił wartość nowo budowanych obiektów pod znakiem zapytania. Wprowadzenie do użycia pocisków wypełnionych nowymi syntetycznymi materiałami wybuchowymi spotęgowało skuteczność artylerii do tego stopnia, że mogła ona rozprawić się ze wszelkimi tradycyjnymi murowano-ziemnymi konstrukcjami. Dwa ostatnie kostrzyńskie forty (Czarnów i Żabice), rozpoczęte w latach 1887-88, skonstruowano już przy wykorzystaniu nowej technologii, która polegała na wzmocnieniu ceglanych ścian i sklepień przy pomocy ochronnych warstw betonu wylewanych na amortyzujących "poduszkach" z piasku. Były one budowlami bardzo oszczędnymi, właściwie na poły tylko ukończonymi i chronionymi słabiej od podobnych im, lecz wznoszonych w nadgranicznych twierdzach. Wzmocnienia w starszych fortach ograniczono do absolutnego minimum, rezygnując jednocześnie z budowy jakichkolwiek nowych dzieł. Ponieważ odpowiednie uodpornienie wszystkich istniejących fortyfikacji wymagałoby nierealnych nakładów, pruscy

wojskowi musieli zdecydować, które z nich są najważniejsze i zasługują na poważniejsze inwestycje. Kostrzyn spadł do II ligi - jeszcze w 1886 r. twierdza została zdegradowana, odtąd oprzeć się miała jedynie natarciu armii polowej wspieranej przez średnią artylerię. Mimo wszystko zachowano ją, bo wciąż miała swoją wartość - pozwalała wyprowadzić uderzenie na skrzydło przeciwnika zmierzającego ku Odrze, i to niezależnie do tego czy maszerował przez Pomorze, czy przez Bramę Lubuską. By jednak mogła to zadanie wykonać, trzeba było ją jeszcze powiększyć. Początkowo planując rozbudowę twierdzy po wybuchu wojny zamierzano poprzestać na pozycji opartej o forty, jednak jeszcze w latach 90-tych XIX w. zwrócono uwagę, że na przedpolu tak zarysowanych umocnień pozostanie szereg dominujących nad nimi wzniesień, które obsadzone przez nieprzyjaciela mogą przeszkodzić w wyprowadzeniu z obszaru twierdzy uderzenia, stąd zaczęto rozważać jej doraźne powiększenie. W pierwszych latach XX w. z myślą o rozbudowie zakupiono i złożono w składach te materiały konstrukcyjne (np. pola z ocynkowanej blachy falistej, zapewne przynajmniej część stalowych dźwigarów i okuć), których szybkie nabycie w odpowiedniej ilości i gatunku akurat w gorącym okresie mobilizacji mogło się okazać trudne.

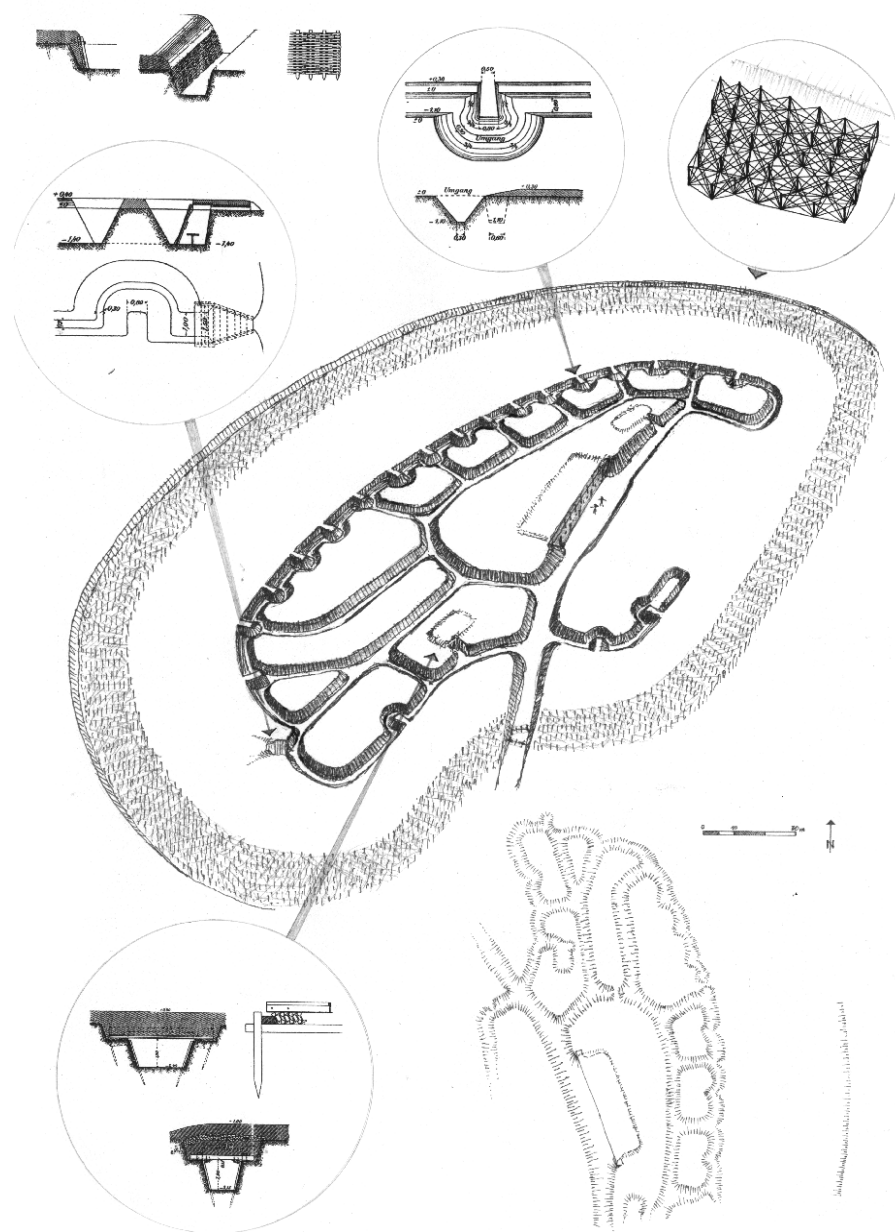

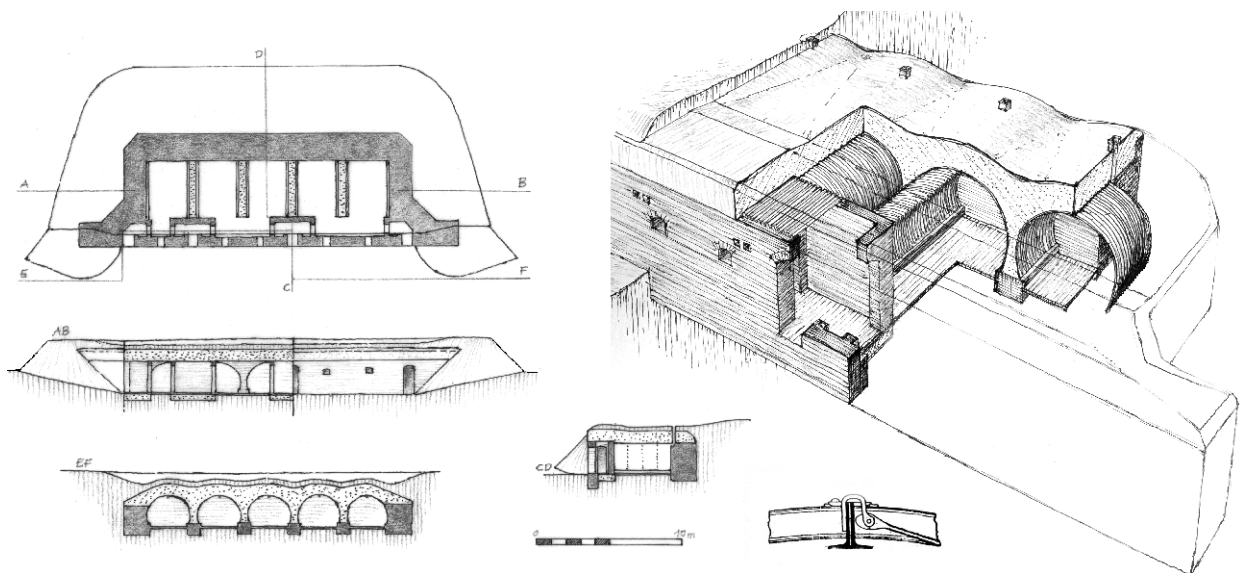
Fort Żabice po rozbudowie w 1914 r. - uzupełniony o schron koszarowy. Rys. M. Wichrowski.

Wybuch I wojny światowej latem 1914 uruchomił skomplikowany, od dawna drobiazgowo zaplanowany proces uzbrajania twierdzy Kostrzyn. W jego toku zmobilizowani i wcieleni do tzw. "batalionów uzbrojeniowych" żołnierze kajzerowskiego pospolitego ruszenia (Landsturm) budowali prowizoryczne pozycje, po części wysunięte na dalekie przedpole starszych fortyfikacji, jednocześnie zaznajamiając się z terenem, którego mieli w przyszłości bronić, i przechodząc intensywne szkolenie celem odświeżenia lub nabycia niezbędnych w walce wojskowych umiejętności. Poza schronami dla piechoty i składami amunicji artyleryjskiej na nowe umocnienia składały się przede wszystkim urządzenia stosunkowo nietrwałe: zapory z drutu kolczastego (lokalnie zapewne również zasieki ze ściętych drzew i krzewów), rowy strzeleckie i

komunikacyjne, drewniano-ziemne schronienia itp. W związku z pomyslnym dla Niemiec obrotem wypadków na wschodzie, ich demontaż rozpoczął się zapewne jeszcze w czasie trwania wojny, a po jej zakończeniu szybko go dokończono, przywracając użytki rolne do ich poprzedniego stanu. W rezultacie relikty właściwych stanowisk bojowych i przeszkód zachowały się do dziś tylko dwóch miejscach, do tego bardzo już zatarte. Poza tym nie dysponujemy jakąkolwiek dokumentacją prowadzonych w 1914 r. robót ani też planami powstałego w ich wyniku pasa fortyfikacji. Na dobrą sprawę, gdyby nie dossier twierdzy sporządzone przez kontrolerów Ententy już po zakończeniu wojny i rozmontowaniu umocnień, nie wiedzielibyśmy o nich prawie nic. Możemy jednak domyślać się, o jakie fortyfikacje chodziło, sięgając do ówczesnie obowiązujących przepisów taktycznych i technicznych oraz uciekając się do porównań z lepiej udokumentowanymi założeniami warownymi z tego okresu. Położenie Kostrzyna w głębi terytorium sprawiała, że nie był on ówczesnie twierdzą o wielkim znaczeniu, możemy więc również przyjąć, że chodziło o urządzenia bardzo proste, zasadniczo tworzone środkami fortyfikacji polowej. Same rozmiary założenia były jednak imponujące - zataczało ono owal, którego najdłuższa średnica mierzyła ok. 22 km.

Punkt oporu dla kompanii piechoty wokół schronu piechoty „1” koło Dąbroszyna. Po upływie bez mała stulecia obiekt jest słabo czytelny, po części uległ zniszczeniu – jego południowa część położona była na zboczu, w związku z czym szybciej erodowała, aż uległa kompletnemu zatarciu. Prezentowana tutaj rekonstrukcja to hipoteza, jedno z wielu możliwych rozwiązań tej łamigłówki. Elementem pewnym są rowy strzeleckie opatrzone chroniącymi je przed ostrzałem z flanki i odłamkami poprzecznymi oraz rowy komunikujące je ze schronem. W obu kostrzyńskich pozostałościach punktów oporu zachowały się wykopy po schronach dla straży (czyli 1/3 załogi pełniących służbę w rowach strzeleckich, nadzorującej otoczenie dzieła). Prawdopodobnie były one okryte - wzorem obiektów znanych z fortyfikacji polowej - osypanymi ziemią stropami z ciasno ułożonych szyn lub drewnianych belek (w tym drugim przypadku, dla dodatkowej ochrony w nasyp wprowadzano międzywarstwę z kamieni). Stanowisko obserwacyjne wprowadzone w przedpiersie na północnym krańcu dzieła to jedynie przykład zadaszonej formy (chroniącej przed szrapnelowymi lotkami) stosowanej w fortyfikacji polowej. Chodzi o zademonstrowanie jednego z możliwych rozwiązań a dziura sygnalizowana na planie relikwów może być równie dobrze śladem po obalonym drzewie. Podobnie kształt południowej części punktu oporu to dowolny wymysł, należy przypuszczać, że rów strzelecki mógł być tutaj dłuższy, pewne jest jedynie, że poprowadzono go raczej wzdłuż niż w poprzek zbocza. Również latryna na zapleczu punktu oporu to przypuszczenie, mogła być ona nieco inaczej ukształtowana i umieszczona bliżej osi dzieła. Nie znamy niestety żadnych detali urządzenia rowów strzeleckich i komunikacyjnych, przede wszystkim sposobu ich oszalowania (deski, faszyny?). Rys. M. Wichrowski.

Konstrukcja jednego z kostrzyńskich schronów dla piechoty z 1914 r., wzniesionych przy użyciu zawczasu nabytych arkuszy z blachy falistych wykorzystywanych w charakterze traconego szalunku. Rys. M. Wichrowski.

Z kilku generacji warownych dzieł wzniesionych w Kostrzynie w latach 1816-1914 zostały się do dziś nieliczne. Umocnienia rdzenia są bardzo wybrakowane, a ratowanie choćby ich najważniejszych składowych potrwa jeszcze dziesięciolecia. Resztki umocnień na lewym brzegu Odry są dziś dla nieprzygotowanego obserwatora zupełnie nieczytelne. Jeszcze przed I wojną światową zbyt prywatnej firmie lunetę C, a ta rozpoczęła jej rozbiórkę. Dało to początek stopniowej likwidacji sąsiadujących z nią umocnień, która przyspieszyła zwłaszcza po 1945 r., gdy stały się one źródłem deficytowych materiałów budowlanych. Stosunkowo najlepiej, choć zrujnowana i zarośnięta, zachowała się luneta B, ocalała również większość ziemnych obwałowań lunety D, część murów i nasypów w szyi lunety C oraz wciąż po części czytelny zarys placu broni F. Z umocnień położonych bezpośrednio na brzegu Odry został tylko słabo czytelny fragment fosy lewej lunety skrzydłowej. Kaponierę Strażniczą na przyczółku warciańskiego mostu Kolei Wschodniej rozebrano w czasie modernizacji tej linii w latach 20-tych XX w. Dziś stoi na jej miejscu zbudowany tam ok. 1930 r. betonowy schron. Do dziś zachował się za to cokolwiek murowanego tamburu zamykającego niegdyś wjazd na drugi most kolejowy, jak również (choć niewidoczny, bo przykryty zabudowaniami warsztatu) blokhauz za klubem żeglarskim "Delfin". Imponujący fort Nowe Dzieło przetrwał wojnę, jednak rozebrano go w latach 70-tych, wyprostowując obiegającą go drogę i zamieniając pozostałe po nim wykopki w śmietnisko. Dziś tylko dobrze zorientowane osoby potrafią wypatrzeć jego resztki. W okresie powojennym ofiarą burzymurków padło również wiele pomniejszych budowli twierdzy - w tym części dzieła rogowego i blokhauz stojący niegdyś na Rondzie Twierdza. Współczesna kondycja fortów z lat 80-tych XIX w. jest bardzo różna - od silnie uszkodzonego, lecz otoczonego opieką i stopniowo poddawanego renowacji fortu Gorgast, po kompletną ruinę, w którą w międzyczasie obrócono fort Czarnów. Z pozycji rozbudowanych w 1914 r. zostały się zwykle tylko ich najtrwalsze elementy, tj. ceglano - betonowe schrony. Ich obecny stan również jest bardzo zróżnicowany - od kompletnej, ledwie czytelnej ruiny, po obiekty na szczęście wciąż jeszcze nie odkopane, a jak należy sądzić po odkrytym przed laty schronie pod Młyniskami zapewne wciąż dobrze zachowane. Zupełnie wyjątkowo zachowały się relikty dwóch prowizorycznych punktów oporu z tego okresu - pod Podelzig i Dąbroszynom. Ich ziemne konstrukcje nie są jednak wieczne - erozja stopniowo je zaciera. Pominę tutaj złożone zagadnienie zachowanych obiektów zapleczy twierdzy i garnizonu - to osobna historia, materiał na kolejną długą opowieść.

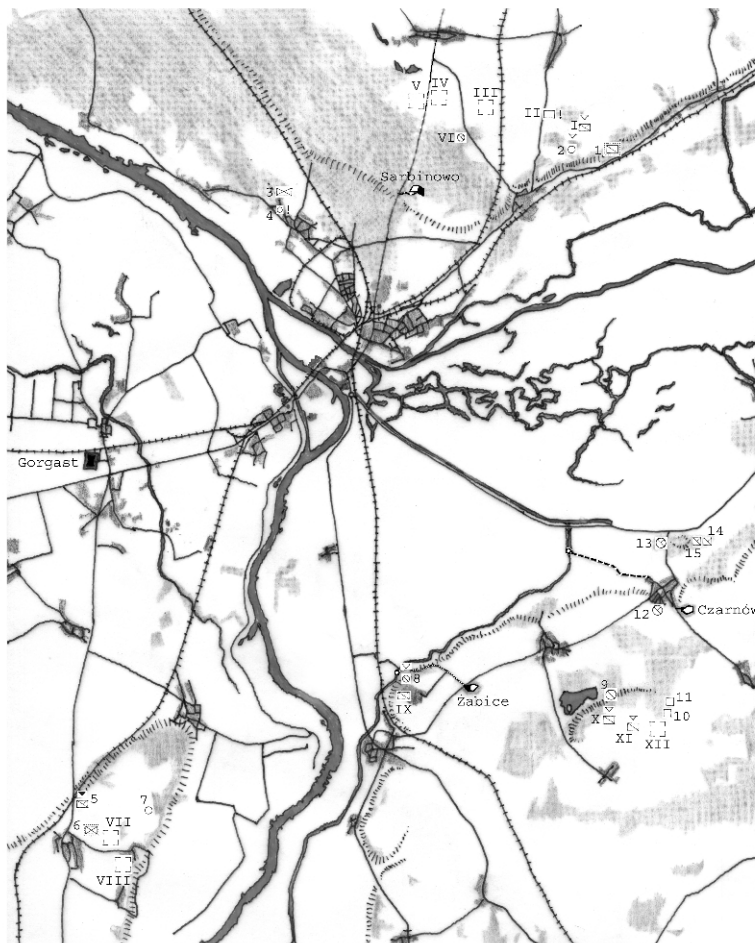
Nasze miasto było rezydencją władcy, stolicą prowincji, później na krótko powiatu, jednak z racji współczesnego przebiegu granic politycznych i administracyjnych pozycji tej raczej już nie odzyska. **Twierdza to obecnie jedyna wciąż dająca się odczytać w krajobrazie struktura,**

której Kostrzyn jest niekwestionowanym centrum. W naszym interesie leży zatem pobudzanie i wspieranie wszelkich inicjatyw na rzecz współpracy samorządów, na których terenie wciąż znaleźć można jej ślady. Nie możemy ich jednak zastąpić, bo mierząc zamiary na siły zawsze zmuszeni będziemy skupiać się na tych dziełach twierdzy, które leżą na terenie naszego miasta.

RELIKTY ZEWNĘTRZNEGO PIERŚCIENIA UMOCNIEŃ TWIERDZY KOSTRZYŃ 1880-1914

- Forty**
- ▲ Obiekt dobrze zachowany
  - ▲ Obiekt częściowo zrujnowany
  - △ Obiekt niemal całkowicie zrujnowany
- Instalacje komunikacyjne**
- Ruina mostu fortecznego
  - Droga forteczna z oryginalną nawierzchnią szutrową
  - Droga forteczna następnie pokryta nawierzchnią asfaltową
- Uwaga! przy wszystkich oznaczonych drogach fortecznych występują kamienie graniczne pierwotnie znaczące zasięg działek należących do wojska
- Schrony z okresu rozbudowy mobilizacyjnej w 1914 r.**
- Schron koszarowy
  - Duży schron piechoty (7 izb - dla 1 kompanii)
  - Mały schron piechoty (5 izb - dla 1/2 kompanii)
  - Duży skład amunicji
  - Średni skład amunicji
  - Mały skład amunicji
- ! Obiekt szczególnie dobrze zachowany
- ∖ Obiekt częściowo zdewastowany (pozbawiony blach szalunkowych, z pomniejszymi ubytkami w ścianach działowych i elewacji)
- × Obiekt silnie zdewastowany (część konstrukcji zniszczona, pozbawiony całości lub części elewacji wzgl. ścianek działowych)
- × Ruina
- Zachowane relikty fortyfikacji polowej wokół schronu
- ∨ Obiekt trudno dostępny (brak wygodnego podejścia, częściowo zasypała elewacja i wejścia)
- ▼ Obiekt zakopany
- Obiekt zakopany o nie zweryfikowanym położeniu
- Uwaga! Numerację schronów oparto na zaproponowanej w latach 20-tych XX w. przez kontrolerów Międzynarodowej Wojskowej Komisji Kontrolnej (MWKK) nadzorującej rozbrojenie Niemiec na mocy traktatu wersalskiego. Kontrolerzy oznaczali cyframi arabskimi obiekty dostępne, które mogli obejrzeć, rzymskimi zaś zakopane, których położenia i organizacji wewnętrznej zweryfikować nie zdołali.

0 1 5 10 km

Załącznik źródłowy:

poświęcony Kostrzynowi fragment memoriału pruskiego Komitetu Inżynieryjnego o rozwoju systemu niemieckich fortyfikacji (1913).

Kostrzyn

Zadanie:

Twierdza umożliwić ma armii wyjście [z jej obszaru] na obu brzegach Odry i Warty.

Historia:

1537-1568 budowa umocnień Starego Miasta.

1619-1640 budowa szanca na lewym brzegu Odry dla obrony mostu odrzańskiego.

1672 budowa bastionu Brandenburgia na froncie odrzańskim.

1688-1692 przebudowa dzieła rogowego.

1758 bombardowanie i spopielenie miasta Kostrzyn przez Rosjan (15 sierpnia).

1806-1814 Kostrzyn w rękach francuskich.

1815 i 1817 wytyczenie rejonu umocnień miejskich.

1823-1832 rozbudowa umocnień przyczółka na lewym brzegu Odry przez wzniesienie prawej i lewej Lunety Skrzydłowej oraz wykonanie łączących je linii.

A.K.O. 7 listopada 1850 r. uzbrojenie / mobilizacja twierdzy.

1851-1852 rozbrojenie na mocy zarządzenia Min. Wojny z 22 sierpnia 1851 r.

1860 rozpoczęcie budowy lunet B, C i D.

1861 wytyczenie rejonu lunet B,C i D.

1863 wytyczenie rejonu Nowego Dzieła zgodnie z regulatywem rejonizacyjnym z 10 września 1828 r.

1863-1872 budowa Nowego Dzieła przed Krótkim Przedmieściem.

Rozbudowa:

A.K.O [=Allerhöchste Kabinetts-Ordre, Najwyższy Rozkaz Gabinetowy – czyli król Prus, od 1871 r. cesarz Niemiec] z **24 czerwca 1872 r.** określa przyszłe zadanie twierdzy Kostrzyn: zabezpieczenie cofającej się lub nacierającej armii możliwości przeprawienia się w każdej chwili na drugi brzeg rzeki. Kostrzyn otrzymać ma dzieła detaszowane [tj. forty], również ze względu na wzrost znaczenia tej twierdzy dla działań / operacji wojennych między Łabą a Wisłą po zarzuceniu twierdzy Szczecin. **Ustawa o Twierdzach Rzeszy z 30 maja 1873 r.** zadysponowuje środki na uzupełnienie umocnień Kostrzyna.

W memoriale z **9 grudnia 1876 r.** **Generalny Inspektor Korpusu Inżynierów i Pionierów oraz Twierdz** proponuje 4 dzieła na odcinku słońskim, 3 na odcinku sarbinowskim oraz jedno na lewym brzegu Odry. Właściwe komórki uprawnione zwracać się bezpośrednio do cesarza [Immediatstellen] kilkakrotnie wyrażały opinię o tych propozycjach.

Min. Wojny zarządza **17 listopada 1881 r.** opracowanie projektów obu fortów koło Czarnowa i Żabie zaznaczając, by nie tracić przy tym z oczu ewentualnego dodania fortu na wzgórzach Kannenberge.

Min. Wojny decyduje **13 kwietnia 1882 r.** pismem nr 169/82 o rezygnacji z umocnienia wzgórz Kannenberge.

W **1883 r.** rozpoczyna się budowa fortów Sarbinowo i Gorgast.

Sarbinowo zaczęto **30 kwietnia 1883 r.** i ukończono w **grudniu 1887 r.**

Gorgast zaczęto **26 kwietnia 1883 r.** i ukończono w **lipcu 1889 r.**

Min. Wojny zatwierdza **11 stycznia 1884 r.** specjalny projekt budowy drogi dojazdowej z dworca (towarowego) Górzycy do fortu na Tarasie Żabickim, ukończono ją **23 lutego 1885 r.**

A.K.O. **8 grudnia 1886 r.** w odpowiedzi na raport **Komisji Obrony Kraju** z **28 czerwca 1886 r.** zalicza się Kostrzyn do klasy mniej wartościowych twierdz; jej środki walki [Streitmittel] ustalone zostają w ten sposób, by twierdza zdolna była stawić czoło wzmożonemu natarciu armii polowej [verstärkter Angriff einer Feldarmee] wspartej przez armaty o kalibrze do 12 cm oraz moździerz o kalibrze do 15 cm, również w przypadku użycia przez te moździerze granatów z bawełną strzelniczą.

Nakazuje się zarazem prowizoryczne dokończenie budowy nowych fortów, w ten sposób że:

1) budowa jeszcze nie rozpoczętych fortów koło Żabie i Czarnowa przygotowana zostanie przez nabycie gruntów, wykonanie fos z odzianą przeciwskaarpą i urządzeniami flankującymi jak również uformowanie surowych nasypów,

2) budowa bliskich ukończenia fortów koło Sarbinowa i Gorgast dokończona zostanie możliwie niewielkim kosztem,

3) dla rozbudowy fortów wymienionych w pkt. 1 stworzony zostanie skład, poza tym twierdzę pozostawić należy w jej obecnym stanie.

Min. Wojny zatwierdza **14 lipca 1887 r.** pismem nr 445.87 tajne A.5. przygotowany przez Komitet Inżynieryjny wstępny projekt dla obu dzieł koło Żabie i Czarnowa i zarządza budowę drogi dojazdowej do fortu Czarnów. Tę ostatnią ukończono w **lutym 1888 r.**

14 listopada 1887 r. rozpoczęto budowę fortu Żabice, ukończono go **19 sierpnia 1890 r.**

W **czerwcu 1888 r.** rozpoczęto budowę fortu Czarnów, ukończono go **5 listopada 1890 r.**

Min. Wojny zatwierdza **5 czerwca 1889 r.** pismem nr 765.89 wzmocnienie pomieszczeń fortu Sarbinowo w celu uodpornienia ich na oddziaływanie pocisków kruszących średniego kalibru. Wykonano je od **sierpnia 1889 do października 1890 r.**

Min. Wojny zatwierdza **9 czerwca 1892 r.** pismem nr 307.92 tajne A.5 wzmocnienie wojennego magazynu prochu i pomieszczeń amunicyjnych fortu Gorgast. Wykonano je od **lipca 1892 do maja 1893 r.**

Min. Wojny zatwierdza **10 czerwca 1891 r.** pismem 33.91 tajne A.4 wytyczne w sprawie zmian w I części planu mobilizacji twierdzy [Armierungs-Entwurf] Kostrzyn.

Rozbudowa mobilizacyjna twierdzy zadośćuczynić musiała będzie przede wszystkim wymogowi, by załoga wraz z elementami nacierającej bądź cofającej się przez Odrę armii polowej zdolna była utrzymać linię fortów również w obliczu znacznie przeważających sił, do czasu rozwinięcia się względnie odejścia armii. Stosownie do tego uwzględnić należy również mało prawdopodobny przypadek, w którym licząca w sumie 12.000 ludzi załoga zdana będzie wyłącznie na własne siły, również wówczas musi być ona zdolna do obsadzenia poza stałymi fortami dzieł mobilizacyjnych [Armierungswerke] w takim zakresie, by poważny atak na rdzeń twierdzy możliwy był dopiero po pokonaniu jednego z jej dzieł detaszowanych.

Zaprobowano dzieła prowizoryczne w liczbie 6, jak również przygotowanie odrębnych baterii dla użycia dział poza dziełami.

Wskazane wydaje się umocnienie Krótkiego i Długiego Przedmieścia.

W nadchodzących latach nie można oddać do dyspozycji środków na dalsze zakupy materiałów potrzebnych do rozbudowy mobilizacyjnej [Armierungsmaterialien].

W **1896 r.** na ustne polecenie dowódcy III korpusu armijnego komendantura zleca Fortyfikacji opracowanie ogólnych projektów umocnienia w przypadku mobilizacji wzgórz Kannenberge, cypla Reitwein oraz wzniesienia na północ od Seelow.

W **1899 r.** Generalny Inspektorat Korpusu Inżynierów i Pionierów oraz Twierdz po lustracji umocnień formułuje następujące uwagi co do ich stanu:

Rozbudowa pozycji między obecnymi fortami wymaga zbyt dużych sił, jest ona po części zdominowana przez położone przed nią wzniesienia a przy specyficznej roli, jaką ma odegrać Kostrzyn, [jej rozbudowa] jest bezcelowa.

Natomiast poważnie wziąć pod uwagę należy rozbudowę samodzielnych grup na wzgórzach Kannenberge, cyplu Reitwein i koło Werbig.

Fortyfikacja ma zbadać, w jakich warunkach i jakim nakładem personelu i materiału można byłoby to urzeczywistnić w ramach prac mobilizacyjnych [Armierungsarbeit] (Fortyfikacja złożyła stosowny raport 8 kwietnia 1900 r.).

A.K.O. 23 stycznia 1900 r., po wysłuchaniu wspólnego wykładu komórek uprawnionych zwracać się bezpośrednio do cesarza:

„Należy zgromadzić materiały budowlane potrzebne do wykonania w ramach prac mobilizacyjnych umocnień na cyplu Reitwein, wzgórzach Kannenberge [rejon Spudłowa] i koło Werbig” (wykonując ten rozkaz nabyto w latach **1901-1906** pola z blachy falistej potrzebne do budowy tych trzech pozycji).

Min. Wojny zarządza **2 lutego 1901 r.** pismem nr 48/01, w odpowiedzi na zapytanie dowództwa III korpusu armijnego, czy i w jakim zakresie poszerzenie rozbudowy mobilizacyjnej uwzględnić powinno zmniejszenie obsady artylerii pieszej, co następuje:

„Mobilizację twierdzy Kostrzyn przeprowadzić należy na razie stosownie do obowiązujących dotąd w odniesieniu do tej twierdzy ustaleń. Decyzje w sprawie poszerzenia rozbudowy podejmie się, skoro środki pozwolą na zgromadzenie niezbędnych materiałów budowlanych itp.”

Szef Sztabu Generalnego 15 października 1910 r., pismo nr 10979/IV dotyczące małej fortecznej podróży sztabowej do Kostrzyna [kleine Festungsgeneralstabsreise, rodzaj sztabowej gry planistycznej przeprowadzanej w terenie]:

„Prace mobilizacyjne pod Kostrzynem mają skutek całkowitego braku rozbudowy międzypól i wielkiej leśnej strefy na północnym wschodzie tak duży zakres, że chociaż czasu jest pod dostatkiem, nie da się wykonać wszystkich przewidzianych przez komendanta wysuniętych pozycji.

Najważniejsza wydaje się rozbudowa wzgórz Kannenberge oraz cypla Reitwein. Niemniej przesłanką wykonania [przez twierdzę] zadania zabezpieczenia przejścia przez rzekę również po północnej stronie Warty będzie utrzymanie przez załogę również północnego skraju leśnej strefy na północ od linii Dąbroszyn – Stare Szumilowo względnie położonych tuż przed nią wzniesień; stałe umocnienia tego nie zapewniają.

Obrońca zachować może swobodę operowania w kierunku południowym jedynie trzymając wzgórza

Kannenberge. Ich posiadanie jest zarówno dla obrońcy jak i dla napastnika wstępnym warunkiem prowadzenia artyleryjskiej obserwacji.

Jedno i drugie wskazuje na konieczność rozbudowy tej wysuniętej pozycji możliwie najszybciej po rozpoczęciu mobilizacji twierdzy i rezygnacji w zamian w razie konieczności z prac w innym miejscu."

Dowództwo III korpusu armijnego 25 listopada 1910 r., pismo I.b.529 skierowane do komendantury Kostrzyna:

*„Przy obecnej sytuacji finansowej Rzeszy nie można liczyć na przekazanie środków w celu nabycia materiałów budowlanych i drutu na przeszkody. Pozostaje zatem jedynie powrócić do propozycji **Generalnego Inspektoratu Artylerii Pieszej z 13 grudnia 1904 r.** i dla umożliwienia rozbudowy [umocnień] wzgórz Kannenberge oraz cypla Reitwein zrezygnować z części prac w linii fortów i przy obwałowaniu rdzenia lub zgola zupełnie je zarzucić."*

Komisja Rejonów Rzeszy w latach 1877-1899 kilkakrotnie zgadzała się na poluzowanie ograniczeń rejonizacyjnych obwałowania miejskiego, lunet i Nowego Dzieła.

Min. Wojny 8 czerwca 1909 r. w piśmie nr 567/09 tajne A.6, na wniosek magistratu Kostrzyna o wyburzenie wewnętrznego obwałowania, który został zaakceptowany przez Szefa Sztabu Generalnego armii, prosi komendanturę twierdzy o podanie, jaka byłaby szacunkowa wartość terenu [w przypadku jego zbycia] i jakie byłyby koszty zabiegów zmierzających do zastąpienia zarzucanych umocnień [Massnahmen für Ersatzkosten?].

Min. Wojny prosi 20 września 1910 r. w piśmie nr 1011.09.A.6 generalne inspektoraty Artylerii Pieszej i Korpusu Inżynierów o wskazanie zabiegów koniecznych do zastąpienia obwałowania miejskiego Kostrzyna i podanie ich kosztów.

Min. Wojny 14 maja 1910 r. (pismo nr 447.10. tajne A.6 do dowództwa III korpusu armijnego):

„Stosownie do dotychczas wyrażonych opinii dopuszczalne wydaje się wzięcie pod uwagę likwidacji obwałowania miejskiego i dzieł wewnętrznych za wyłączeniem Nowego Dzieła i linii przeciwstrazy [Enveloppenlinie] frontu południowo-wschodniego po placówkę piechoty przy Kolei Rzepińskiej włącznie”.

Karty dodane do memoriału w 1912 r.:

Min. Wojny zarządza 13 listopada 1911 r. pismem nr 1657.11gA.1:

„Kostrzyn również w przyszłości służyć ma armii jako podwójny przyczółek i stosownie do tegoż umożliwić jej ma wyprowadzenie z jego obszaru uderzenia na obu brzegach Odry jak również – zdany na siebie – utrzymać mosty.

Pozycje bojowe wysunięte zostać mają na południowym wschodzie na wzgórza Kannenberge a na północnym wschodzie poza strefę leśną”.

Departament Ogólnowojeenny Min. Wojny zarządza 3 sierpnia 1912 r. pismem 1018.12g.A.6 tajne, że:

1) należy odstąpić od włączenia do odcinka południowo-wschodniego pozycji mobilizacyjnej [Armierungsstellung] wzgórza 68 na wschód od Owczar,

2) zaplanowana dla tego wzgórza bateria ciężkich armat 12 cm oddana zostaje do dyspozycji dla przestrzeliwania tego wzgórza z cypla Reitwein,

3) obsada artylerii pieszej zostaje począwszy od **1 kwietnia 1913 r.** powiększona.

Min. Wojny deklaruje 14 października 1911 r. pismem 403.9.11A.6, że dopuszczalne jest zarzucenie obwałowania miejskiego za wyjątkiem południowo-wschodniego odcinka przeciwstrazy wraz z placówkami piechoty przed bastionami Książniczka i Filip. Obwałowanie albo tylko jego części mogą zostać odsprzedane miastu. Nienaruszone pozostać musi Nowe Dzieło na prawym brzegu Warty.

Pismo 412/1.12 A.6 **Min. Wojny z 31 stycznia 1912 r.** zawiera:

1) Najwyższe [cesarskie] zezwolenie na likwidację odcinka obwałowania miejskiego, który ma zostać sprzedany miastu Kostrzyn.

2) Zgodę na [odnośną] umowę zawartą z miastem **31 grudnia 1911 r.**

3) Zniesienie rejonu strzeleckiego/polowań wzdłuż terenu umocnień, które mają zostać sprzedane.